

HETZELFDE MAAR TOCH VERSCHILLEND

De verkiezingskaart van Nederland na de 'aardverschuiving'

V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten

1. Inleiding

De drie verkiezingen van 1994 en het provinciale nakomertje van 1995 stelden de kiezers in Nederland in kort tijdsbestek in de gelegenheid om hun stem te laten horen voor alle politiek vertegenwoordigende lichamen. De stemgerechtigde bevolking is natuurlijk voor de lokale verkiezingen enigszins anders omschreven en ook treedt er van dag tot dag wat verandering op in de samenstelling van de bevolking, maar in grote trekken gaat het toch om vier in de tijd zeer aan elkaar gerelateerde gebeurtenissen. De wereld rond de verkiezingen bevindt zich ruwweg in dezelfde staat. De geringe veranderingen in het electoraat en in de zaken die het van mening kunnen doen veranderen, mogen een in hoofdzaak gelijke uitslag doen verwachten. Deze gelijkvormigheid wordt door het nationale partijsysteem en door de evenredigheidsregels in het kiesrecht nog verder in de hand gewerkt.

Twee bronnen van verschil in de uitslagen tussen zo dicht bij elkaar gelegen verkiezingen zijn gelegen in de inzet van de diverse verkiezingen, en de volgorde waarin ze plaats vinden. Verkiezingen hebben betrekking op uiteenlopende politieke arena's en sommige verkiezingen worden als serieuzer gezien dan andere (verkiezingen van de eerste orde, tweede orde, etc.). Orde en volgorde zijn van invloed op de uitslagen zoals de politicoloog Van der Eijk ook voor deze reeks verkiezingen aan de hand van uitslagen voor SP en CD aannemelijk heeft gemaakt.¹ Niettemin gaat het hierbij in het geheel van de verkiezingsuitslag om wijziging in het stemgedrag van kleine groepen. Er is in het algemeen gesproken alle reden om een hoge mate van overeenstemming in de uitslag van in de tijd dicht bijeen gelegen verkiezingen te verwachten.

Niet zo mooi geconcentreerd als de verkiezingen in 1994 en 1995, maar toch nog herkenbaar als verkiezingsperiode, was er ook in de jaren 1989-1991 sprake van een reeks verkiezingen voor alle vertegenwoordigende lichamen. Op grond van hun wat bredere spatiëring in de tijd liggen wat geringere onderlinge overeenkomsten in de uitslagen in de rede.

Men kan zich ook afvragen hoe de uitslag van verkiezing tot verkiezing per type verkiezing varieert, bijvoorbeeld tussen twee op elkaar volgende Tweede-

Kamerverkiezingen. Er is alle aanleiding om hier een geringe stabiliteit te verwachten. Veel onderzoekers menen dat de oude aanhechtingen van de politieke voorkeur aan klasse en religie via de daarbij behorende traditionele organisaties zijn verdwenen. Het electoraat zou zich op grond van alle mogelijke overwegingen, waarbij gepercipieerde materiële belangenbehartiging en culturele oriëntaties om de voorrang strijden met de stemming van het moment, al dan niet naar de stembus begeven en zo zijn voorkeur van het moment doen blijken. Dit is ook de indruk van de verkiezingsuitslagen in de jaren 1994 en 1995, die immers grote verschuivingen in de electorale voorkeuren aan het licht hebben gebracht en daarmee voor aanzienlijke veranderingen in de krachtsverhoudingen binnen de vertegenwoordigende lichamen hebben gezorgd.

Op grond van het bovenstaande valt enerzijds voor de reeks verkiezingen van 1994-1995 een grotere onderlinge overeenstemming in de uitslagen te verwachten dan voor die van de periode 1989-1991, en anderzijds aanzienlijke verschuivingen tussen de verkiezingen per soort in de ene en de andere reeks. Kijken wij echter naar de verkiezingsuitslagen per gemeente en hun kartering, dan zien we in grote trekken het tegenovergestelde: grote stabiliteit in het patroon per type verkiezing door de tijd heen en afnemende overeenstemming tussen de verkiezingsuitslagen binnen één aaneengesloten periode. Dit artikel is allereerst bedoeld om deze beweringen kracht bij te zetten en tegelijk te nuanceren door de presentatie van empirische data. Vervolgens bevat het enige speculatieve beschouwingen over mogelijke interpretaties. Het gaat ons er in het volgende vooral om, aandacht te vragen voor een verschijnsel dat in het op steekproeven gebaseerde verkiezingsonderzoek verloren dreigt te gaan: de merkwaardige duurzaamheid van het geografisch patroon van voorkeuren bij een gelijktijdige toename van de verschuiving van de voorkeuren van individuen in de tijd, en een aanzienlijke, misschien wel toenemende differentiatie van individuele voorkeuren tussen typen verkiezingen per tijdvak. De aandacht gaat hier dus vooral uit naar uitslagen geaggregeerd op de daarvoor onderscheiden tel-eenheden, met name gemeenten.

In paragraaf 2 richten wij ons op de vergelijking van de verkiezingsuitslagen van 1989 en 1994 voor de Tweede Kamer, de 'eerste orde' verkiezingen in het Nederlandse politieke stelsel. Allereerst geven we de elementen van continuïteit in het patroon van electorale voorkeuren aan; daarna volgen de binnen de door-gaande trends optredende veranderingen. Continuïteit en verandering vereisen elk hun verklaring.

In paragraaf 3 bespreken we de mate van overeenstemming in de verkiezings-reeks 1989-1991 en die van 1994-1995. Vanzelfsprekend is het daarbij van belang aan te geven welke typen verkiezingen meer en welke minder op elkaar lijken en waarom. Bovendien houdt de vraag naar de verandering in de mate van onderlinge overeenstemming ons bezig. Het is uiteraard riskant op grond van twee reeksen al te vergaande interpretaties van trendmatige veranderingen naar voren te brengen.

De data voor dit artikel zijn van tweeërlei aard. In hoofdzaak zullen we in beide paragrafen gebruik maken van de verkiezingsuitslagen per gemeente, waarbij de 633 gemeenten van 1995 het uitgangspunt hebben gevormd. Gemeentelijke herindelingen tussen 1989 en 1995 zijn verwerkt door de uitslagen van de verkiezingen in 1989, 1990, 1991 en 1994 te bewerken tot de gemeentelijke indeling van 1995. De aanhang van de verschillende partijen werd als percentage van de kiesgerechtigden gemeten - dus niet als percentage van de geldige stemmen, omdat in dat geval veranderingen in opkomst uit beeld zouden blijven. De verkiezingsuitslagen zijn met een aantal achtergrondvariabelen in verband gebracht. We zullen van de uitkomsten daarvan gebruik maken. Van een systematische analyse van alle denkbare mogelijkheden is echter geen sprake geweest. Onze interpretatie heeft mede daarom nog een verkennend karakter.

Naast deze bestanden met twee reeksen uitslagen per partij op gemeenteniveau beschikten we over een veel langere reeks uitslagen voor een geringer aantal eenheden voor een geringer aantal politieke richtingen. Voor alle Tweede-Kamerverkiezingen sedert 1888 waren voor een eerdere gelegenheid de uitslagen verzameld voor 29 eenheden (zoveel mogelijk de voornaamste steden en het omliggende platteland, waarbij de voortschrijdende suburbanisatie uiteraard een probleem vormt) voor vier politieke richtingen (liberaal, confessioneel, socialistisch, en de groep die niet is betrokken bij het bestaande politieke systeem: de overige partijen en de niet-stemmers).² Daar zijn nu de uitslagen voor 1994 aan toegevoegd. Deze data zullen in paragraaf 2 eveneens een rol spelen.

2. Het patroon der Tweede-Kamerverkiezingen

Tabel 1. Correlaties tussen de verkiezingsuitslagen van elkaar volgende verkiezingen van hetzelfde type (1989-1995)

	Tweede Kamer 1989 / 1994		Gemeenteraad 1990 / 1994		Europees Parlement 1989 / 1994		Provinciale Staten 1991 / 1995	
	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²
geldige stemmen	.9209	.8476	.9019	.8135	.8471	.7174	.8973	.8038
CDA	.9633	.9280	.8470	.7174	.9595	.9178	.9509	.9038
PvdA	.9628	.9268	.8287	.6868	.8952	.8004	.9554	.9128
VVD	.9436	.8904	.9052	.8193	.9608	.9231	.9193	.8438
D66	.8244	.6810	.7116	.5055	.8036	.6431	.8434	.7111
GL	.9012	.8128	.8653	.7483	.8057	.6498	.7248	.5259
SP	.8683	.7540	.8992	.8082	.8166	.6668	.8244	.6791
CD	.5918	.3491	.5735	.3289	.5659	.3190	.2529	.0643

Tabel 1 vat de continuïteit in de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 en 1994 in enkele correlatiecoëfficiënten samen. Deze coëfficiënten zijn zeer hoog. De grote verschuivingen in de landelijke voorkeuren zijn klaarblijkelijk in hoge mate het gevolg van uniforme voorkeursveranderingen in de verschillende delen van het land en/of uniforme wijzigingen in het relatieve vermogen van partijen om hun aanhang in de verkiezingen te mobiliseren. Tussen de voornaamste partijen bestaat op dit punt nog wel enig verschil; D66 toont de geringste duurzaamheid in de verdeling van de aanhang. Op dit punt komen we nog terug.

Voor de grote verliezers van de Kamerverkiezingen van 1994, het CDA en de PvdA, is nog wat meer in detail naar het patroon van dit verlies gekeken. Het CDA verloor ruim een derde van zijn aanhang en de PvdA een kwart. Dit blijkt in hoge mate een landelijk uniform verlies te zijn, want de samenhang tussen de uitslagen van de verkiezingen van 1989 en van 1994 is zeer groot. In beide gevallen keert in verreweg de meeste plaatsen ongeveer een gelijk deel deze partijen de rug toe. Er zijn weinig uitschieters. De samenstelling van de bevolking naar kenmerken als leeftijd en welstand heeft maar een zeer betrekkelijke verklaringskracht. De verschuiving is in hoge mate landelijk uniform, waardoor de bestaande geografische patronen in stand blijven.

In een veel langer tijdsperspectief bezien, passen de uitslagen van 1994 voor de voornaamste politieke stromingen in het geografisch patroon van de verkiezingen van de laatste dertig jaar. Eerder onderzoek bracht voor de geschiedenis van de Nederlandse massademocratie drie onderscheiden electorale kaarten aan het licht, die gedurende langere perioden in stand bleven: 1888-1918, 1918-1963, 1963-1986. Daartoe werden factoranalyses gedaan voor elk van de vier onderscheiden politieke stromingen op matrixen met 29 teleenheden bij alle Tweede-Kamerverkiezingen van 1888 tot en met die van 1986. De indeling der politieke stromingen gaat onvermijdelijk gepaard met lastige beslissingen. Meest relevant in dit verband is dat bij de liberale stroming in de moderne periode VVD en D66 bijeen werden genomen. De groep *outsiders* bestaat uit kiezers op andere partijen en niet-stemmers. De techniek laat overeenkomsten en verschillen tussen de uitslagen zien en verschaft daarmee een basis voor classificatie. De uitslagen van de verkiezingen van 1989 en 1994 voegen zich moeiteloos in de reeks die vanaf de jaren zestig is opgebouwd (zie tabel 2a en 2b).

De kenmerken van het patroon van de derde fase dat door deze reeks van uitslagen sedert 1967 tot uitdrukking wordt gebracht, kan als volgt worden samengevat. De aanhang van socialisten, liberalen en christen-democraten is meer dan in het verleden geconcentreerd in respectievelijk steden, suburbane gemeenten en plattelandsgebieden. De liberale politieke familie is weer opgebloeid met het op gang komen van de suburbanisatie. Omdat de verdeling van deze verschillende typen gebieden over het land niet gelijk is (meer steden en suburbanisatie in het Westen, steeds meer ook in het Zuiden en Oosten), komt dit patroon ook regionaal tot uitdrukking.

Tabel 2a. Factoranalyses 1888-1986 voor de vier politieke stromingen (Tweede-Kamerverkiezingen)³

			procent variantie		
factoranalyses		eigen waarden	factor	cum	verkiezingen met een factorlading groter dan 0.5
liberalen	F1	18.2	69.6	69.6	1888-1963
	F2	4.2	16.1	85.9	1967-1986
socialisten	F1	19.2	74.0	74.0	1918-1986
	F2	2.8	10.6	84.6	1888, 1897-1913
	F3	1.1	4.4	89.0	1891-1894
	(F4)				
confessionelen	F1	21.8	84.0	84.0	1888-1891, 1905-1967
	F2	2.0	7.6	91.6	1971-1986
	F3	1.0	1.0	3.7	1894-1901
outsiders	F1	9.5	36.7	36.7	1888-1913, 1967
	F2	7.4	28.6	65.3	1918-1963
	F3	2.1	8.0	73.3	1971-1986

Het patroon van de derde fase overdekt een ouder patroon waarvan resten nog zichtbaar zijn. Dit patroon van de tweede fase, het tijdvak der verzuiling, werd gedomineerd door de godsdienstige verscheidenheid van Nederland. In katholiek Nederland domineerde één katholieke formatie, in orthodox-christelijk Nederland bekampten de protestantse partijen elkaar en in vrijzinnig Nederland domineerden de socialisten ten koste van de liberalen. Natuurlijk waren er gemengde gebieden, maar de hoofdlijn was duidelijk.

In de derde fase is de omvang van de categorie niet-gecommitteerde kiezers aanzienlijk gegroeid. De grootste aantallen zijn te vinden in de grote steden en in de voormalige katholieke bolwerken beneden de Moerdijk (dit zijn niet noodzakelijk elkaar uitsluitende categorieën). In beide milieus bestaan tradities van afkeer en vermindering van betrokkenheid bij de gangbare politieke praktijk, die in de huidige periode extra kansen krijgen. Hier liggen extra mogelijkheden voor nog niet gevestigde partijen.

Tabel 2b. Factoranalyses 1888-1994 voor de vier politieke stromingen
(Tweede-Kamerverkiezingen)

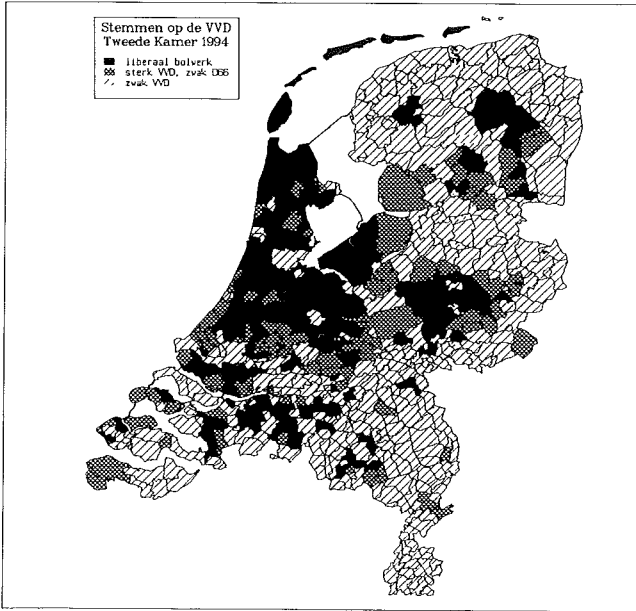
			pct variantie		
factoranalyses		eigen waarden	factor	cum	verkiezingen met een factorlading groter dan 0.5
liberalen	F1	18.8	67.3	67.3	1888-1963
	F2	5.3	19.0	86.3	1967-1994
socialisten	F1	20.5	73.3	73.3	1918-1972
	F2	2.8	10.2	83.4	1897-1913
	F3	1.4	5.1	88.6	1977-1994
	F4	1.2	4.2	92.7	1891-1894
confessionelen	F1	22.9	81.7	81.7	1909-1967
	F2	2.7	10.2	91.9	1971-1994
	F3	1.0	3.5	95.4	1891-1905
outsiders	F1	10.8	38.7	38.7	1888-1913, 1967
	F2	7.5	26.9	65.6	1918-1963
	F3	2.7	9.5	75.1	1971-1994

De verkiezingen van 1994 en 1995 vallen in een vertrouwd geografisch patroon, niettegenstaande de grote landelijke veranderingen. Toch is ten opzichte van de voorafgaande verkiezingen ook van specifiek geografische veranderingen sprake. We bekijken die voor een partij in het hart van het politieke spectrum (D66) en voor een enkele partijtjes aan de rand van de parlementair-politieke arena, die opvallen door hun afwijkende stellingname dan wel hun spectaculaire entree in het parlement (SP, AOV/OU55+, CD).

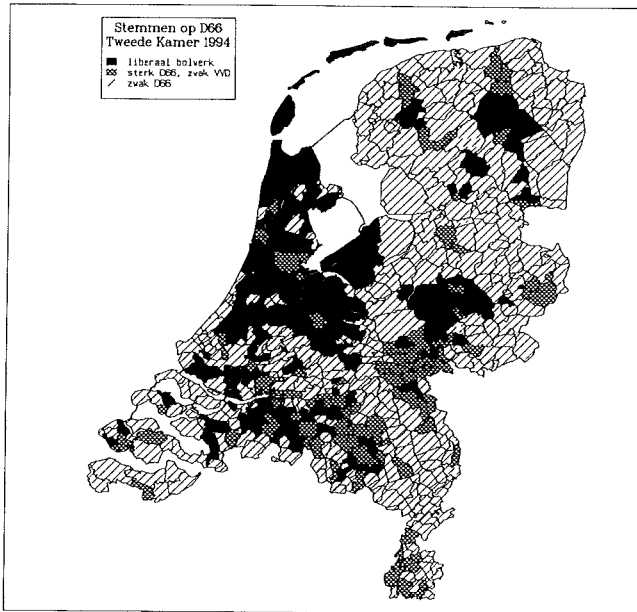
Wat de grotere partijen betreft is de positie van D66 opvallend. Allereerst is het bij deze partij bijna continu de vraag of ze tot de grote partijen behoort dan wel blijft behoren. Deze progressieve variant van de liberale formatie heeft in verhouding tot de grote partijen altijd een wat meer erratisch patroon laten zien. De grotere variatie in haar aanhang door de tijd heen gaat ook gepaard met een minder uitgesproken geografisch patroon. De betrekkelijk geringe continuïteit in het geografisch patroon van D66 lokt beschouwingen over haar 'uiteinde-lijke' plaats in het Nederlands politieke bestel uit.

Liberaal Nederland wordt op kaart 1 en 2 afgebeeld: tot de liberale bolwerken behoren gemeenten waar beide partijen hoog scoren. Op kaart 1 worden daarnaast de gemeenten aangegeven waar de VVD hoog scoort (maar D66 niet) en waar de VVD laag scoort; op kaart 2 wordt juist de sterkte van D66 aangegeven. De samenhang tussen de aanhang van D66 en die van de VVD is niet al te hoog (correlatiecoëfficiënt: 45%). Vergeleken met de verdeling van de

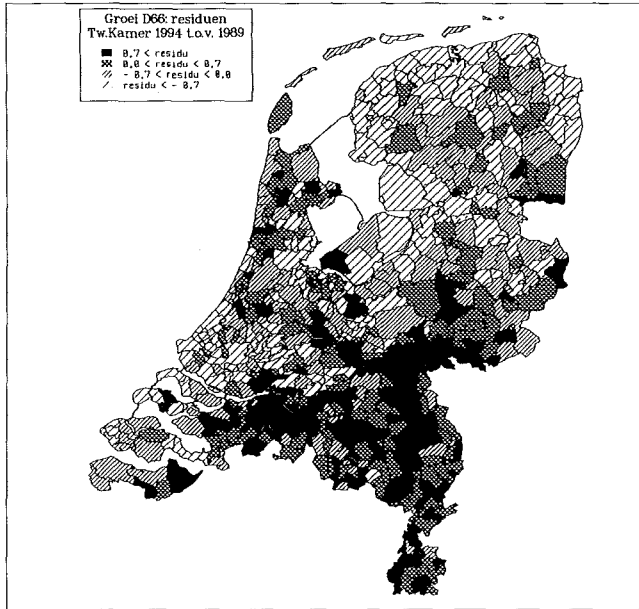
Kaart 1. Liberaal Nederland: VVD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

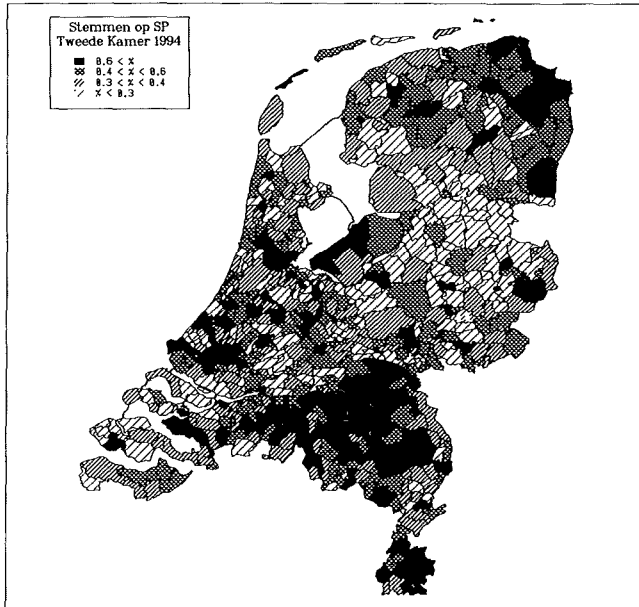
Kaart 2. Liberaal Nederland: D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 3. Groei van D66: residuen van een regressieanalyse, Tweede-Kamerverkiezingen 1994 en 1989

Kaart 4. Stemmen op de SP, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

aanhang van de VVD is de aanhang van D66 bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 sterker geconcentreerd in de grote steden, in het bijzonder die met veel studenten (zoals Amsterdam en Utrecht), en in de vroeger door het katholicisme gedomineerde streken van het land. Het ruimtelijk patroon van D66 vertoont meer overeenkomst met dat van PvdA en GroenLinks dan met dat van de VVD. De winst van D66 in de kamerverkiezingen van 1994 ten opzichte van die van 1989 komt vooral weer in voormalig katholieke streken naar voren, zoals kaart 3 laat zien. Daar zijn de residuen van de regressie van de uitslag van 1994 op die van 1989 in beeld gebracht.

De SP kwam na lang pogen in 1994 met twee zetels voor het eerst in de Tweede Kamer. Al eerder is duidelijk gemaakt dat het patroon gehecht is aan de plekken waar eerder successen in de gemeenteraadsverkiezingen werden behaald.⁴ Aan de andere kant slaagt de SP er niet in de omvang van de aanhang in die betreffende plaatsen ook bij de verkiezingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen geheel vast te houden. Het resultaat is een wat afgevlakt patroon ten opzichte van de verkiezingen voor de gemeenteraden (de SP had immers maar in 55 gemeenten kandidaten gesteld). Wij vonden geen samenhang tussen de sterkte van de SP en diverse demografische en sociaal-economische kenmerken van de bevolking in een gemeente. De verklaring voor de geografische spreiding van de SP-aanhang ligt dus toch nog vooral in de ontwikkeling van kernen waar men voldoende aanhang heeft kunnen opbouwen om gemeenteraadszetels te kunnen bemachtigen. Afgezien van de toevalligheden die in een kleine groep van aanvankelijk gelijkgezinden met een groot fragmentatievermogen nu eenmaal onvermijdelijk zijn, is de concentratie in voormalig katholieke gebieden en in door de terugloop van traditionele industrie zwaar getroffen gemeenten (soms, maar niet altijd dezelfde plaatsen: Oss, Vlaardingen) opmerkelijk. Opvallend is ook de continuïteit van de geografische spreiding van de SP-aanhang tussen 1989 en 1994 (zie de correlatiecoëfficiënt in tabel 1), ondanks het feit dat het absoluut aantal stemmen verdrievoudigd is.

Andere nieuwkomers in de Tweede Kamer zijn het AOV en de Ouderen Unie 55+ (OU55+). De twee ouderenpartijen die in 1994 voor het eerst om de gunst van de kiezer meedongen, ging het toen opmerkelijk voor de wind. De twee waren samen goed voor 4,5% en veroverden daarmee zeven zetels (zes voor het AOV en één voor OU55+). In beide gevallen putte men moed uit successen bij de gemeenteraadsverkiezingen van enkele maanden eerder. Een korte campagne met minimale middelen was voldoende voor dit spectaculaire resultaat: het AOV boekte in Eindhoven succes en de OU55+ in Hengelo en Waddinxveen.

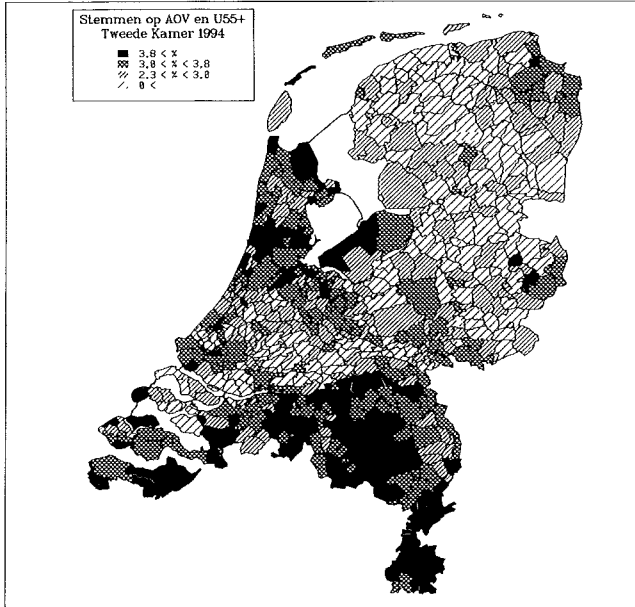
De ruimtelijke verdeling van de gesommeerde aanhang van beide partijen is geportretteerd in kaart 5. Deze laat zeer duidelijk opnieuw de concentratie in de voormalig katholieke gebieden beneden de Moerdijk zien. Daarnaast zijn er concentraties in de omgeving van grote steden, in het bijzonder in het geval van Amsterdam. De aanhang van de ouderenpartijen vertoont geen enkele samen-

hang met het percentage ouderen, noch met welstand, noch met een combinatie van beide factoren. Hoezeer ook wellicht ouderen zich in de eerste plaats door beide partijen aangesproken voelden, veel belangrijker voor het geografisch patroon dat de verkiezing uiteindelijk opleverde, waren de beginkernen van aanhang (bijvoorbeeld in Eindhoven) en de aanwezigheid van aanzienlijke groepen tegenover de bestaande grote partijen ongecommitteerde kiezers in het Zuiden en in de grootstedelijke gebieden.

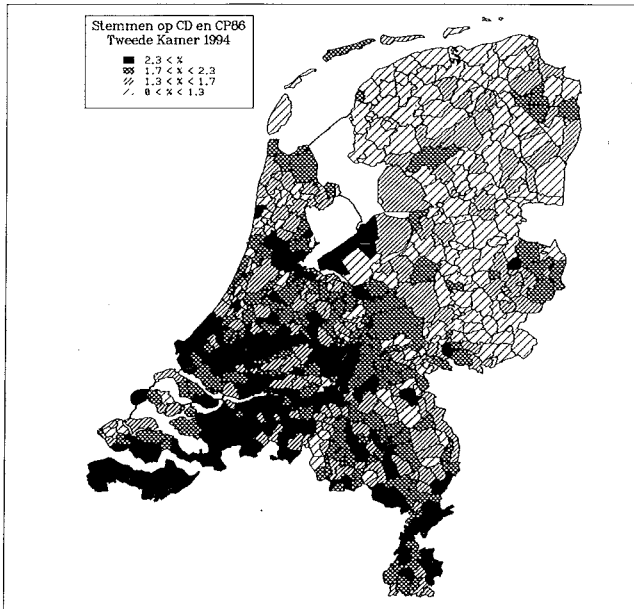
Extreem-rechts heeft vanaf het begin van de jaren tachtig opnieuw, en met enige continuïteit, voet aan de grond in het Nederlandse parlement gekregen (één zetel in 1982, geen in 1986, weer één in 1989). In 1994 bereikten de CD en de CP'86 in de gemeenteraadsverkiezingen een nieuw hoogtepunt: zij wonnen 87 zetels, tegen elf in 1990. De door J.G.H. Janmaat geleide CD steeg van één naar drie zetels in de Tweede Kamer. De CD verwierf verreweg de meeste aanhang vergeleken bij politieke concurrenten als de CP'86. Het politiek personeel van extreem-rechts is echter buitengewoon slecht ingekaderd. Onmiddellijk na de overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen verlieten veel nieuw gekozen raadsleden de partij. De persoon van de partijleider is kennelijk bij machte om voor een korte duur een aanzienlijke kring van gelijkgezinden rond zich te verzamelen en hij is klaarblijkelijk in de huidige periode een voorwaarde om de potentiële aanhang voor extreem-rechts ook inderdaad tot stemmen te brengen.

De verkiezingsaanhang van de extreem-rechts bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 (CD en CP'86, samen goed voor 3% van de stemmen) is afgebeeld in kaart 6. De partij kan niet bogen op een erg stabiele aanhang. Er was in 1994 sprake van een sterke groei ten opzichte van de voorafgaande verkiezingen, en van een geringe mate van ruimtelijke continuïteit (vergelijk de correlatiecoëfficiënten van CD en SP in tabel 1). We keken in dit geval niet naar de residuen van de regressie van twee opeenvolgende uitslagen, maar evenals bij de nieuw opgekomen ouderenpartijen naar het patroon van 1994. CD en CP'86 doen het goed in de grote steden en in de wat minder welgestelde forensengemeenten. De oriëntatie op werknemers in de traditionele, in het nauw gebrachte grootindustrie is klaarblijkelijk een bevorderlijke factor voor steun aan extreem-rechts. De afbrokkelende werkgelegenheid van ongeschoolden en de vanwege dat soort werkgelegenheid aanwezige immigrantengroeperingen waarmee concurrentie om werk, woningen en voorzieningen bestaat, bieden voorwaarden voor extreem-rechtse sympathieën. In het traditioneel katholieke West-Brabant was al in de jaren zestig vanwege de uitbouw van de Rotterdamse industrie en de groeiende stroom pendelaars die in Rotterdam werkten maar in Brabant bleven wonen, een sociaal klimaat ontstaan waarin de socialisten aanzienlijke vooruitgang konden boeken. In diezelfde streken bestaat nu na de te loorgang van deze industriële werkgelegenheid, aanmerkelijke steun voor extreem-rechts. Ook kan hier de invloed van het nabije voorbeeld van het Vlaams Blok worden vermoed. De steun voor extreem-rechts in het voormalig mijngebied van Zuid-Limburg en in Twente past in het algemene beeld.

Kaart 5. Stemmen op AOV en OU55+, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 6. Stemmen op CD en CP'86, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Het is misschien nuttig er hier nog eens aan te herinneren dat de steun voor extreem-rechts in de periode tussen de twee wereldoorlogen in geheel andere milieus geconcentreerd was (te weten de beter gesitueerde stadswijken, suburbane gemeenten en enkele geseclariseerde plattelandsgebieden). De verzuilde blokken (ook het blok van de socialisten) schermden de in het ongereede geraakte delen van het proletariaat toen redelijk effectief van extreem-rechts af.⁵

De geografische patronen van de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 voegen zich zoals gezegd in het algemeen goed in de sedert de jaren zestig bestaande verhoudingen, niettegenstaande de formidabele veranderingen in de relatieve aanhang van de partijen. Het Nederlandse electoraat is bijzonder sterk genationaliseerd. Een vergelijkbare recente analyse van de verkiezingen in Italië toont het ontstaan van een nieuwe electorale kaart, elke keer als de nationale krachtsverhoudingen zich wijzigen.⁶ Daar is in Nederland in de laatste twintig jaar geen sprake van. Kiezersvoorkeuren variëren ruimtelijk als gevolg van de historische spreiding van religieuze groeperingen en de meer recente uitsortering van de bevolking in stedelijke, suburbane en plattelandsmilieus. Deze per milieu verankerde politieke voorkeuren verschuiven uniform van verkiezing tot verkiezing, afhankelijk van de ontwikkeling in de nationale politieke arena. De omvang van die verschuivingen is groter dan in het verleden, omdat de 'natuurlijke' en door organisaties vastgezette bindingen tussen partijen en bevolkingscategorieën aan kracht hebben ingeboet. Het merkwaardige is dat dit dus kennelijk met de verschillende milieus in het land niet het geval is. De onderlinge verschillen blijven wat dat betreft in grote trekken bestaan.

Binnen dit proces van geografisch stabiele verandering (toe- of afname van de landelijke sterkte, instandhouding van de ruimtelijke variatie) doen zich betrekkelijk ondergeschikte verschuivingen in ruimtelijke variatie voor. Deze bieden mogelijk uitzicht op verdergaande wijzigingen in de electorale kaart van Nederland in de toekomst, maar zekerheid op dat punt bestaat uiteraard geenszins. De analyse maakt duidelijk dat deze verschuivingen zich in de eerste plaats voordoen beneden de Moerdijk in het eertijds katholieke gebied, en daarnaast in en rond de grote steden. Het is van belang nogmaals te onderstrepen dat Noord-Brabant inmiddels sterk is verstedelijkt, waardoor beide veranderingsmilieus elkaar niet onaanzienlijk overlappen. Beneden de Moerdijk en in de grote steden lijkt voor een deel de uiteindelijke plaats van D66 binnen de liberale *niche* te liggen. Beneden de Moerdijk en in de delen van Nederland die door afkalving van traditionele industrieën worden gekenmerkt, bevinden zich de groeiende bolwerken van SP en CD. Vooral beneden de Moerdijk en in suburbanisatiegebieden rond Amsterdam scoorden de bejaardenpartijen hun onverwacht grote successen.

De in het verleden door de monopoliepositie van de katholieke partijen zwak gepolitiseerde milieus van het katholieke Zuiden zijn na de secularisatie en

ontkerkelijking van de jaren zestig in betrekkelijk hoge mate beschikbaar gekomen voor politieke ondernemers. Hetzelfde geldt voor de van oudsher meer vlottende bevolking van de grote steden en de aldaar en daaromheen ook verblijf houdende bevolking, die in de jaren zeventig en tachtig in het bijzonder is getroffen door het verval van de 'ongeschoolde' werkgelegenheid in de traditionele grootschalige industrie en die tegelijk te maken heeft gekregen met een op allerlei punten concurrerende, cultureel afwijkende bevolking van nieuwe immigranten.

3. Gaat het soort verkiezing meer tellen?

De tabellen 3a en 3b laten de onderlinge correlaties voor de voornaamste partijen en voor het totaal aantal geldige stemmen tussen de verschillende typen verkiezingen binnen de serie 1994-1995 en binnen de voorafgaande serie 1989-1991 zien. Vergeleken met de coëfficiënten uit tabel 1, die de uitslagen per type verkiezing door de tijd heen aan elkaar relateerden, zijn deze getallen systematisch lager, al zijn ze beslist niet gering te noemen. Het nationale partijsysteem en de voor alle verkiezingstypen geldende evenredigheidsregels werken in de richting van gelijke resultaten voor de verschillende typen verkiezingen - nog afgezien van de onderlinge gelijkheid in de samenstelling van het electoraat en de gelijkheid in de politieke omgeving, die voor elkaar kort in de tijd opvolgende verkiezingen gelden. Andere factoren werken echter tegelijk in tegengestelde richting. In de politieke arena's op de verschillende niveaus komen toch verschillende kwesties aan de orde. De electoraten verschillen met name tussen het gemeentelijk niveau en de overige niveaus, vanwege het kiesrecht voor buitenlanders en de geheel eigen verdeling van deze bevolkingsgroep over het land. We hebben in het begin van deze beschouwing ook al gewezen op de afwijkingen in stemgedrag die zich kunnen voordoen door de volgorde en de verschillend geachte zwaarte van de diverse verkiezingen.

Zoals uit tabellen 3a en 3b blijkt, wijken met name de uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen van de overige af. Behalve het verschil in electoraat, heeft dit te maken met het verschillende aanbod van stemmogelijkheden. De lokale lijsten spelen op het gemeentelijk niveau een rol. Het Centraal Bureau voor de Statistiek hanteert een ruime definitie van het begrip lokale lijsten, waarin alle lijsten passen die door lokale partijen of lokale coalities worden gesteund. Een deel van deze lijsten bestaat echter uit lokale coalities van nationale partijen, bijvoorbeeld van SGP, GPV en RPF (in 141 gemeenten in 1994) of van PvdA en GroenLinks (in 22 gemeenten), maar ook uit coalities van een nationale partij en een lokale organisatie. In de commentaren op de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 is de rol van de lokale lijsten uitvoerig aan de orde gesteld, omdat zij zo veel zetels hebben gewonnen.⁷

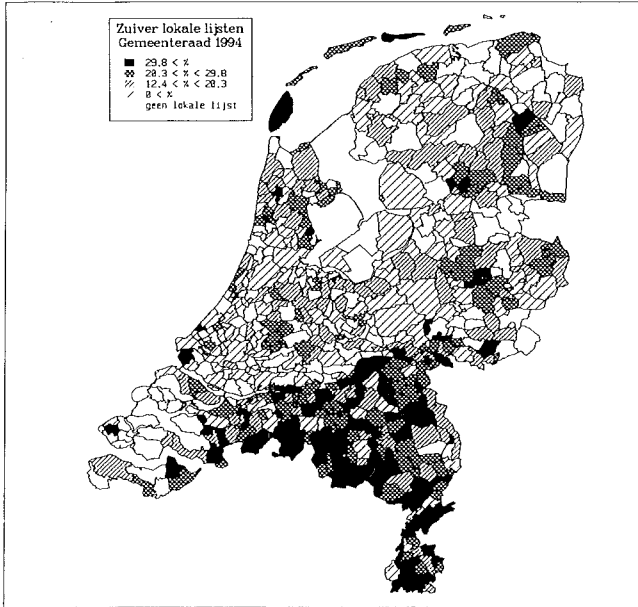
tengroeperingen heeft nog weinig effect in deze richting laten zien.

De verschillende voorwaarden voor succes in de diverse politieke arena's zijn hier en daar al even aan de orde geweest. We herinneren aan de uiteenlopende successen van de SP in haar eigen electorale bolwerken, al naar gelang de verkiezingsinzet anders is. Een ander voorbeeld heeft betrekking op D66. We zagen hoe D66 in de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 in het katholieke Zuiden aan aanhang won. In de vlak daarvoor gehouden raadsverkiezingen had D66 echter geen kans gezien om enig succes te boeken in gemeenten met sterke lokale lijsten. Zoals reeds vermeld kwam de partij maar in de helft van de gemeenten met een eigen lijst uit. D66 heeft dus moeite om op lokaal niveau wortel te schieten en dit verklaart wellicht de geringe stabiliteit van haar landelijke aanhang.

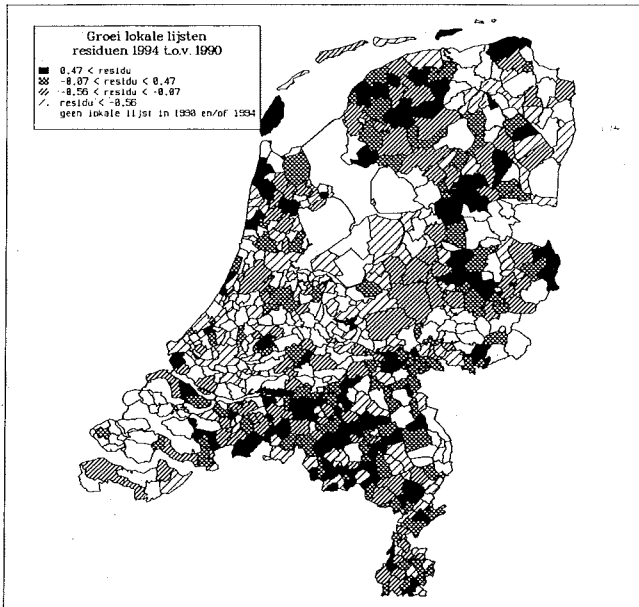
De opkomst (gemeten als het percentage geldige stemmen) toont voor de verschillende verkiezingen per tijdvak minder samenhang dan de uitslagen van de diverse grote partijen. Gemeentelijke verkiezingen wijken hier ook het meest af van de overige verkiezingen. Een opvallend punt is de hoge correlatiecoëfficiënt tussen de opkomst bij de Europese verkiezingen en die bij de overige verkiezingen van de periode 1994-1995, terwijl de opkomst voor de Europese verkiezingen zo buitengewoon laag was. Er is hier weer sprake van een uniforme wijziging. Kaart 9 toont de residuen van de Europese verkiezingen op de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. De positieve residuen zijn duidelijk geconcentreerd in het Noorden en daarnaast in delen van de voormalige orthodox-protestantse gebieden. Dit lijkt een innerlijke gedrevenheid te suggereren om los van het directe belang van de inzet van de verkiezing, de burgerplicht te doen en naar de stembus te gaan. We zien hierin nogmaals een uitdrukking van een moralistische politieke cultuur zoals die door Elazar als een van de typen voor de Verenigde Staten is geschilderd.⁹ De stad Maastricht (en Midden-Limburg) toont eveneens een positieve uitschieter voor de Europese verkiezingen. Maar het is geen handzame aanbeveling om zoveel mogelijk Euro-onderhandelingen op zoveel mogelijk plaatsen te organiseren, teneinde de opkomst voor de verkiezingen voor het Europese Parlement te verhogen.

De tabellen 3a en 3b laten ten slotte nog kleine verlagingen in het niveau van de onderlinge correlaties tussen 1989-1991 en 1994-1995 zien, hoewel de totale periode in het tweede geval korter is. Dit kan men zien als een vingerwijzing voor een toenemend verschil tussen de uitslagen voor de verschillende politieke arena's. De specificiteit van de uitslagen voor verschillende typen verkiezingen neemt mogelijk in Nederland toe, doordat de samenbindende kracht van het nationale partijsysteem is afgenomen. De eigen karakteristieken van elke politieke arena krijgen daardoor meer kans om in de uitslag tot uitdrukking te worden gebracht.

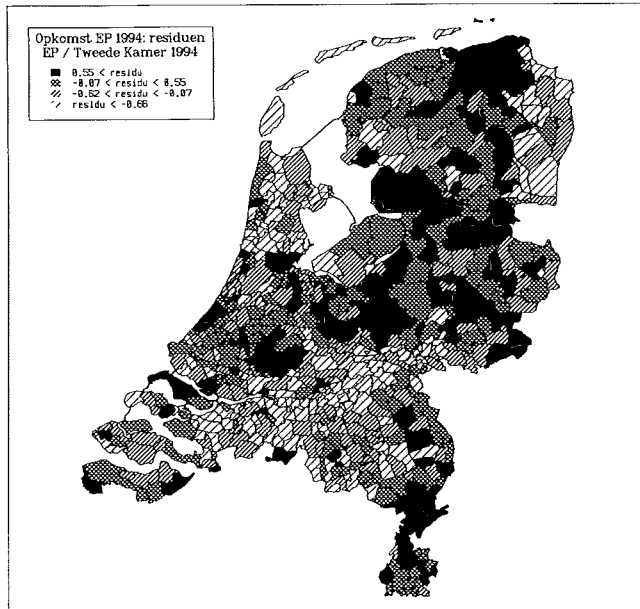
Kaart 7. Stemmen op lokale lijsten, gemeenteraadsverkiezingen 1994

Kaart 8. De groei van lokale lijsten: residuen van een regressieanalyse, gemeenteraadsverkiezingen 1994 en 1990

Kaart 9. Geldige stemmen bij Europese verkiezingen: residuen van een regressieanalyse, Europees Parlement en Tweede Kamer 1994

4. Conclusie

De onderlinge krachtsverhoudingen tussen de politieke partijen zijn aan aanzienlijke veranderingen onderhevig. De analyse van de opeenvolgende Tweede-Kamerverkiezingen - nog steeds de voornaamste competitie in het politieke bestel - laat intussen zien dat de Nederlandse verkiezingskaart die vanaf de jaren zestig vorm kreeg, nog steeds geldt. Sommige delen ervan zijn echter wat minder stabiel dan andere. Dat geldt met name voor het voormalige katholieke Zuiden en voor de grote steden en hun omgeving. Tegelijkertijd laten de diverse electorale arena's waarin verkiezingen worden uitgevochten, onderlinge verschillen in uitslagen zien die mogelijk toenemen. Voor de vier typen verkiezingen verschillen de electoraten in samenstelling, wat anders uitwerkt in de delen van het land. Bovendien reageren kiezers in de verschillende delen van het land enigermate uiteenlopend op het verkiezingsaanbod, om te beginnen al in hun neiging om bij het stembureau te verschijnen. En het aanbod is verschillend: de ongelijke spreiding van lokale lijsten is opnieuw aangehecht aan een traditioneel patroon. Dit heeft voor de onderlinge samenhang tussen de verschillende typen verkiezingen in een tijdvak zijn eigen gevolgen.

noten

1. C. van der Eijk, 'Protest-, strategisch en oprecht stemmen. Observaties naar aanleiding van de verkiezingen van 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 113-122.
2. N.P. Passchier and H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley and P.J. Taylor, eds., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.
3. Aangepast overgenomen uit Passchier en Van der Wusten, *op.cit.*
4. G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistiese Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* Groningen, 1987, 124-150; G. Voerman en W. van Schuur, 'David en Goliath? Over de SP en de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 2 (feb.), 86-92.
5. N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'Het electoraal succes van de NSB in 1935', in: F.W. Klein en G.J. Borger, red., *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 262-279.
6. J. Agnew, 'Mapping politics: how contexts count in electoral geography', in: *Political Geography*, 14 (1996), 1 (te verschijnen).
7. A. Korsten en J. Janssen, *Gemeenteraden kiezen*, Delft, 1995.
8. M.F.J. van Tilburg, *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten 1974-1990*, Den Haag, 1993.
9. N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.